שלום רצבי

משאול הפרושי לפאולוס השליח

זהות, אמונה ושליחות

קרן מחקר ולימוד השואה על שם רפאל קלקשטיין ז״ל
על ידי נאמן ההקדש עו״ד משה קופרשטיין

תוכן העניינים

מבוא 9

חלק ראשון: משאול הטרסי לפאולוס "השליח אל הגויים"

פרק ראשון: חידת שאול הטרסי 39

פרק שני: אזרח רומי ובן העיר הלא־נחותה טרסוס 63

פרק שלישי: הן טרסוס הן ירושלים 99

פרק רביעי: שאול הקנאי ל"מסורת אבות" 129

פרק חמישי: מאויב לאוהב 161

חלק שני: פאולוס "השליח אל הגויים"

פרק שישי: פאולוס והשליחות אל הגויים 199

פרק שביעי: פאולוס ומיסוד המיסיון לגויים 231

פרק שמיני: חידת יחסו של פאולוס אל התורה 256

פרק תשיעי: רום המעלה של ידיעת ישוע ונטישת היהדות 308

פרק עשירי: אישוש דוגמת ההצדקה על פי האמונה 332

אחרית דבר ומילות נעילה:
מונותאיזם, התורה והכנסייה כמקורות השראה 373

ביבליוגרפיה 392

מפתחות 411

מבוא

התמורות בהבנת פאולוס והאנטישמיות

מראשית התגבשותה בשנות השבעים של המאה התשע עשרה ועד שיאה בעליית הנאציזם ובשואת יהודי אירופה ינקה האנטישמיות המודרנית בגוונים הפוליטיים, החברתיים, הכלכליים והגזעניים־הדטרמיניסטיים לא מעט משנאת־ישראל הנוצרית וממקורותיה בברית החדשה.[1] הן מבצעי ההשמדה ומשתפי הפעולה שלהם הן העומדים על הדם גדלו וחונכו כנוצרים; מהם היו נוצרים להלכה בלבד או בעלי תודעה נוצרית, ומהם היו אף מי שהשתתפו בחיים הדתיים ובריטואלים של הכנסייה. על כן לא ייפלא שחקר האנטישמיות נדרש לתעודת היסוד של הנצרות, לברית החדשה. אך מכל הספרים והאיגרות שכונסו בברית החדשה, חוקרי האנטישמיות ייחדו תשומת לב רבה לאיגרותיו של שאול מטרסוס (Ταρσός, Tarsós), הוא פאולוס "השליח אל הגויים". הסיבה לכך ברורה: האיגרות האלה הן התעודות הקדומות ביותר של הכנסייה הנוצרית, ובהן משתקפים גם שלביה הקדומים של התאולוגיה הנוצרית, אשר החלה להתגבש עוד בקרבת זמן לצליבתו של ישוע, דהיינו לפני התנקות הנצרות מן היהדות.[2]

1 על משמעות המושגים "אנטישמיות" ו"אנטי־יהדות" ועל השימוש בהם ראו Heschel, "Historiography of Antisemitism versus Anti-Judaism", pp. 257–279. ראו גם את דבריו המאלפים של ל"ה פרנקלין באשר לזיקה בין האנטישמיות המודרנית לאנטישמיות הנוצרית והתרבותית מאז שלהי העת העתיקה: הנ"ל, "להמציא את השואה – הרהורים מזווית ראייה נוצרית", עמ' 581. על האנטי־יהדות הנוצרית, מקורותיה ומופעיה בהיסטוריה ראו Nirenberg, *Anti-Judaism*

2 עד שנות השבעים של המאה הראשונה למצער היו מאמיני ישוע יהודים, חלק מן הפסיפס הרבגוני של היהדות בשלהי ימי הבית השני. לפיכך פעמים אתייחס אליהם כאל "המחזיקים בדרך ההיא" (לפי מעשי השליחים ט, ב; יט, יט; כד, יד, כב), תנועת מאמיני ישוע, ופעמים "נוצרים" או בני "כת הנוצרים" (על פי מעשי השליחים כד, א). אומנם עדיין לא הייתה

לאיגרותיו של פאולוס חשיבות היסטורית ורעיונית, לא רק בהיותן תעודות לשלבים הראשונים בהתגבשות התאולוגיה והכנסייה הנוצרית או בהיותן עדויות לקיומה של כנסייה נוצרית קדומה בירושלים, אלא גם בהיותן תעודות לעובדה שימים אחדים לאחר צליבתו של ישוע כבר היו לתנועת מאמיניו עיקרי אמונה (דוגמות), מזמורים וטקסים ריטואליים. כך אפשר למצוא באיגרות טקסטים מסורתיים או שברי טקסטים (בעיקר שברי דוקסולוגיות [doxology]) שהיו שגורים בפי מאמיני ישוע עוד קודם להצטרפותו של פאולוס אל תנועתם, או לכל הפחות קודם לכתיבת איגרת פאולוס הראשונה אל התסלוניקים, אשר לדעת רוב החוקרים נכתבה בשנת 51 לספירה (ראו למשל אל הרומים א, ג-ה; אל הפיליפים ב, ו-יא). כמו כן אפשר למצוא באיגרות את דוגמות השתייה של הנצרות כמו תורת החילופין, שבה נטען כי לאחר מותו של ישוע, תחייתו ועלייתו השמיימה, מאמיניו הם המייצגים את "ישראל ברוח" ולפיכך מחליפים את "ישראל בבשר"; דוגמת השגת ההצדקה מאלוהים על פי האמונה; ודוגמת החסד כניגודה של "עבודת החוק",[3] "מעשי התורה" בניב של בני כיתות מדבר יהודה.[4] משמע הוא שכבר באיגרותיו של פאולוס נמצא המסד התאולוגי־הפילוסופי שעליו נוצקו לימים שלילת היהדות ושנאת־ישראל הנוצרית, ואלה לא פעם מצאו את מבען גם בארבע הבשורות ובאיגרת אל העברים, מן הסתם בהשפעת איגרותיו של פאולוס.[5]

ברור כי ליסודות התאולוגיים האלה היו השפעות הרות גורל על היחס בין היהדות לנצרות ומניה וביה על היחס בין היהודים לנוצרים במשך ההיסטוריה כולה ועד ימינו שלנו. אם בשנים שלאחר צליבתו של ישוע ראתה עצמה תנועת מאמיניו – וכך ראו בה גם אחרים – כת משיחית במסגרת הכיתות והמפלגות שהרכיבו את הפסיפס של יהדות הבית השני, הרי כעבור עשרות שנים אחדות ראתה בעצמה כת מאמיניו דת עצמאית הנבדלת מן היהדות, ואולי אף עוינת לה. אם כן, פאולוס הפרושי הקנאי, כאמור בעדותו (אל הפיליפים ג, ו), הוא שחרט בליבה של התאולוגיה שפיתח את דוגמת השלילה של מצוות התורה

האמונה בישוע המשיח בגדר דת העומדת בצידה של היהדות, אך אין סיבה שלא לכנות את בני הכת של מאמיני ישוע מנצרת "נוצרים" (מעשי השליחים יא, כו). ראו Polhill, *Acts*, p. 286

3 "הצדקה" במובן המשפטי של "צדיק", "לא־אשם".

4 ראו מקצת מעשי התורה ה, יד-יז, עמ' 211.

5 ראו Ruether, *Faith and Fratricide*, p. 95

ואת תורת החילופין, כפי שאראה בהמשך הדברים.[6] הוא עשה זאת בדחותו את הגאולה באמצעות "עבודת החוק" וקיום המצוות, דהיינו שלילת האפשרות להשיג את הגאולה במעשיו, במאמציו או ברצונו של האדם. תחת זה ראה בגאולת האדם, כלומר בצידוקו בדין, פרי חסד אלוהי שאינו מותנה בקיום המצוות, במאמציו או ברצונו של האדם אלא באמונתו בלבד. בד בבד עם שלילת המצוות והתורה פיתח פאולוס, כרכיב משלים, את תורת החילופין. בפיתוחה של התאולוגיה הזאת ובהטפתה בקרב גויים ויהודים במרחב התרבות ההלניסטי – בין שביודעין ובין שלא ביודעין – הפך פאולוס מפרושי קנאי לאויב נחרץ של היהדות.

ואכן, שלא בלי השפעתו של מרטין לותר – אשר זיהה את הניגוד המובנה בין היהדות לנצרות, לא רק בשאלת משיחיותו של ישוע אלא גם (ואולי בעיקר) בשאלת הדרך לגאולת האדם – נעשתה תפיסה זו של התאולוגיה הפאוליאנית לתפיסה הדומיננטית בנצרות הפרוטסטנטית. על יסוד פסוקים מאיגרותיו של פאולוס – כמו "וְכֵיוָן שֶׁיּוֹדְעִים אָנוּ כִּי הָאָדָם אֵינוֹ נִצְדָּק בְּקִיּוּם מִצְוֹות הַתּוֹרָה, אֶלָּא בֶּאֱמוּנַת הַמָּשִׁיחַ יֵשׁוּעַ, הֶאֱמַנּוּ גַּם אֲנַחְנוּ בַּמָּשִׁיחַ יֵשׁוּעַ, לְמַעַן נִצְדַּק מִתּוֹךְ אֱמוּנָה בַּמָּשִׁיחַ וְלֹא בְּקִיּוּם מִצְוֹות הַתּוֹרָה, שֶׁכֵּן בְּקִיּוּם מִצְוֹות הַתּוֹרָה לֹא יִצְדַּק כָּל בָּשָׂר" (אל הגלטים ב, טז); "אֵינֶנִּי בּוֹשׁ בִּבְשׂוֹרַת הַמָּשִׁיחַ שֶׁהֲרֵי הִיא כֹּחַ הָאֱלֹהִים לְהוֹשִׁיעַ אֶת כָּל מִי שֶׁמַּאֲמִין [...] כִּי בָּהּ צְדָקַת הָאֱלֹהִים מִתְגַּלֵּית מִתּוֹךְ אֱמוּנָה לְתַכְלִית אֱמוּנָה" (אל הרומים א, טז-יז) – הסיק לותר שליבה של התאולוגיה הפאוליאנית הם האמונה והחסד ולא "עבודת החוק", דהיינו ציות למצוות התורה ומימושן. בתפיסה הזאת – אשר אומנם השתרשה בעיקר בנצרות הפרוטסטנטית, אך רווחה במידה זו או אחרת גם בנצרות הקתולית – פאולוס נחשב כאנטינומיסט ומניה וביה כיריבה המר של היהדות. היהדות מצטיירת בתוך כך כפורמליזם הלכתי המקפיד על כל תג ותג במימושה של ההלכה מכאן והמזניח את התכוונות הלב מכאן. ולא זו אף זו, כדי להדגיש את הפן האנטינומיסטי של פאולוס, המחזיקים בתפיסה הזאת מבליטים את ההשפעות של ההלניזם ושל דתות המסתורין על התאולוגיה שלו וממעיטים במקומה של זיקתו ליהדות בכלל וליהדות הארץ־ישראלית, הפרושית, בפרט.

6 אחד הנושאים שיעמדו בלב החיבור הזה הוא שאלת היקף תחולתה ומידת תקפותה של דוגמת ההצדקה על פי האמונה ולא על פי "מעשי התורה". ראו Gaston, "Paul and the Torah", p. 49

הגישה הזאת רווחה, ובמידת מה עדיין רווחת, בחקר הברית החדשה בימינו. ואולם מראשית המאה העשרים – בייחוד בשנות העשרים והשלושים שלה וביתר שאת למן מחציתה השנייה – הוצעו דרכים חדשות לקרוא ולהבין את איגרותיו של פאולוס, בעיקר בידי המוכרים כבני אסכולת הפרספקטיבה החדשה על פאולוס (The New Perceptive on Paul).[7] עם מבשרי התמורה בקריאת האיגרות הפאוליאניות נמנים בראש ובראשונה אלברט שווייצר (Schweitzer) בספריו המונומנטליים "פאולוס ומפרשיו" (*Paul and His Interpreters*, 1911) ו"המיסטיציזם של פאולוס" (*The Mysticism of Paul the Apostle*, 1930) וכן קבוצה של תאולוגים וכמרים – בדרך כלל ממוצא יהודי, כמו יוהנס אוסטרייכר (Oesterreicher) ואני קראוס (Kraus) – אשר חשו בסכנות שטמנה בחובה האנטישמיות הגואה באירופה בשנות העשרים והשלושים, וביקשו לשככה על ידי תמורה בגישת הכנסייה, בעיקר זו הקתולית, כלפי היהודים והיהדות.[8] המשותף לכל אלה היא ההכרה שתפיסת התאולוגיה הפאוליאנית, כפי שעוצבה בעיקר בעקבות לותר, לא הייתה נקייה ממגמתיות תאולוגית (כך למשל הטענה הלותרנית שראשיתה של הנצרות הפרוטסטנטית אינה במאה השש עשרה, במאבקו של לותר בכנסייה הקתולית ובמוסד האפיפיור, אלא במפעלו המיסיונרי של פאולוס במאה הראשונה לספירה).

בספרו החלוצי "פאולוס ומפרשיו" (*Paul and His Interpreters*, 1911) שווייצר מראה כי הגותו של פאולוס נטועה ביסודות שמקורם ביהדות זמנו. לפיכך, לפי שיטתו, אין להבינה על רקע התרבות ההלניסטית, אלא מתוך קרקע המורשת היהודית שממנה ניזונה ועליה צמחה. ואולם בספרו "המיסטיציזם של פאולוס" שווייצר מציג את פאולוס בראש ובראשונה כמיסטיקן. את הביטוי "במשיח" (in Christ) – הנפוץ במיוחד באיגרותיו של פאולוס והמוסב על הקהילות הנוצריות או על המאמינים – הוא מפרש כמשקף את תפיסתו הדתית־המיסטית של פאולוס בדבר האיחוד המקודש של המאמין או קהל מאמינים עם ישוע. מתוך כך גם המושג "נבחר" מתפרש באיגרות פאולוס כמוסב על מי שהיה אחד עם המשיח, ברוח דברי פאולוס בפולמוסו עם פטרוס: "כִּי מַתִּי אֲנִי לַתּוֹרָה עַל יְדֵי הַתּוֹרָה, לְמַעַן אֶחְיֶה לֵאלֹהִים; עִם הַמָּשִׁיחַ נִצְלַבְתִּי וְאֵין עוֹד אָנֹכִי

7 לדיון ממצה ונרחב בנושא הפרספקטיבה החדשה של פאולוס ראו Yinger, *The New Perspective on Paul*; Dunn, *The New Perspective on Paul*, pp. 1–121. ראו גם Carson & Moo, *An Introduction to the New Testament*, pp. 375–381

8 על התפתחותה של המגמה הזאת וגורמיה ראו Connelly, *From Enemy to Brother*, pp. 1–10